

पंचायत राज आणि महिला सक्षमीकरण

किशोरकुमार मनोहरराव इंगळे

सहयोगी प्राचार्य, लोकप्रशासन विभाग प्रमुख दगडोजीराव देशमुख महाविद्यालय, वाळूज तालुका गंगापूर.

सारांश:

पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी पंचायती राज हे लोकशाहीची पहिली शाळा असे वर्णन केले. तसेच महात्मा गांधींनीही म्हटले होते की, जोपर्यंत गावांचा विकास होत नाही तोपर्यंत आपल्या देशाचा विकास शक्य नाही. खेड्यापाड्यात रामराज येण्यासाठी सत्तेचे विकेंद्रीकरण आवश्यक आहे. गावांमध्ये पंचायत राज हे या दिशेने टाकलेले पाऊल आहे. लोकशाहीचा आधार म्हणजे राज्यकारभारातील लोकसहभागसह शासनाचे खालच्या स्तरापर्यंत विकेंद्रीकरण. लोकशाही ही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही देश असलेल्या भारताच्या भूमीवरील अशी राजकीय रचना आहे, ज्यामध्ये लोकशाही केवळ राष्ट्रीय किंवा राज्य स्तरांपुरती मर्यादित नाही, तर ती स्थानिक पातळीवर विस्तारलेली आहे. कोणत्याही राष्ट्राच्या उभारणीत महिलांची भूमिका महत्त्वाची असते, कारण महिलांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय विकासात सक्रिय भूमिका बजावण्यासाठी योग्य संधी उपलब्ध करून दिल्यास सर्वांगीण विकासाची उद्दिष्टे सहज साध्य होऊ शकतात. नेहरूंच्या शब्दात सांगायचे तर, लोकांमध्ये जागृती निर्माण करायची असेल तर, आधी महिलांना जागे करा. ते पुढे गेले की एक कुटुंब पुढे जाईल, गावे आणि शहरे पुढे जातील, संपूर्ण देश पुढे जाईल.

परिचय:

स्त्रिया जवळपास निम्म्या समाजाचे प्रतिनिधित्व करतात, परंतु त्यांचा राजकीय सहभाग जवळपास नगण्य आहे. सध्याचे पंचायती राज हे सामाजिक समता, न्याय, आर्थिक विकास आणि व्यक्तीच्या सन्मानावर आधारित ग्रामीण जीवनाला आकार देण्याचा सामाजिक प्रयत्न आहे. महिलांची दयनीय स्थिती पाहता, स्वतंत्र भारताच्या संविधान निर्मात्यांनी सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीयदृष्ट्या मजबूत भारताची उभारणी करण्यासाठी सामाजिक न्यायाच्या अंतर्गत सर्व विकास प्रक्रियेत महिलांचा व्यापक सहभाग असणे आवश्यक मानले. याच अनुषंगाने पंचायत राजमध्ये महिलांसाठी आरक्षणाची व्यवस्था करण्यात आली आहे. ७३व्या घटना दुरुस्ती कायद्याची सर्वात मोठी उपलब्धी म्हणजे या अंतर्गत पंचायती राज संस्थांमध्ये महिलांसाठी एक तृतीयांश (१/३) आरक्षण देण्यात आले आहे, ज्यामध्ये अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि मागासवर्गीय महिलांचा समावेश आहे.

पंचायत राज व्यवस्थेतील महिला नेतृत्वाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

भारतातील पंचायत राज व्यवस्थेला मोठा इतिहास आहे. त्यामुळे पंचायत राज व्यवस्थेतील महिला नेतृत्वाचे विश्लेषण करण्यासाठी पंचायत राज व्यवस्थेचा भूतकाळापासून आजपर्यंतचा विकास प्रवास आणि त्यात महिलांची भूमिका आणि वैदिक काळातील पंचायतीमधील महिलांच्या स्थितीचे विश्लेषण करणे आवश्यक आहे. पंचायत राज व्यवस्थेच्या विकासाचे आणि स्वरूपाचे वर्णन खाली दिले आहे.

वैदिक काळातील इतिहासाचा अभ्यास केल्यास पंचायत राजाचे अस्तित्व स्पष्टपणे दिसून येते. तोपर्यंत ग्रामसभा व ग्रामपंचायती स्थापन झाल्या होत्या. वैदिक काळात, 'गाव' हे प्रशासनाचे सर्वात लहान एकक होते ज्याच्या प्रमुखाला 'ग्रामीणी' म्हटले जात असे. गावातील भल्याभल्या आणि मोठ्या माणसांच्या सल्ल्याने गावकरी काम करायचे. वैदिक काळात एक सभा असायची, ज्यामध्ये प्रत्येक नागरिक सहभागी व्हायचा, जिथे राजालाही भीती वाटत असे की कदाचित आपल्याला राजपदावरून हटवले जाईल. वैदिक काळात प्रत्येक गावात लोकांच्या ग्रामसभा होत असत. ही बैठक प्रामुख्याने गावाची सामाजिक बैठक होती,

ज्यात गरज पडेल तेव्हा गावातील समस्यांबाबतही चर्चा होते. गावातील आपसी वाद मिटवणे आणि गावाचे संरक्षण करणे हे त्यांचे काम होते.

महाकाव्य काळात (सामाज्य आणि महाभारत) सभेचा उल्लेख आहे, जी ग्रामीण सुरक्षेची व्यवस्था करत असे. मात्र या बैठकीचे स्वरूप सध्याच्या पंचायतीनुसार नव्हते. महाकाव्य काळात, सरकारचे किमान एकक हे 'गाव' मानले जात होते, ज्याचे प्रमुख 'ग्रामिका' ग्रामीण प्रशासनासाठी जबाबदार होते. कर वसूल करणे, गावात शांतता व सुव्यवस्था राखणे ही कामे ते करत असत. मौर्य काळात प्रचलित असलेल्या ग्रामीण स्वराज्यात प्रत्येक गावाचा स्वतंत्रपणे कारभार चालत असे. गावच्या अधिपतीला 'ग्रामिक' म्हणत. दहा गावांच्या मध्यभागी २०० गावांमध्ये "संग्रह" आणि स्थानिक नावांच्या संस्था स्थापन करण्यात आल्या.

गुप्त काळात मौर्य काळाप्रमाणे स्थानिक स्वराज्य व्यवस्था प्रचलित होती. त्यातील सर्वात लहान युनिट म्हणजे गाव, ज्याचा प्रमुख 'ग्रामिक' होता. गुप्त काळात, ग्रामसभेला 'ग्राम जनपद' किंवा 'पंच मंडळी' असे म्हणतात, जी महत्त्वाची कार्ये पार पाडत होती. दक्षिण भारतातील सात-वाहन शासकांच्या काळात शहरे आणि खेड्यांमध्ये स्थानिक सरकारी संस्था अस्तित्वात होत्या. दक्षिण भारतातील चोल प्रशासनातही ग्राम स्वायत्तता (ग्रामपरिषद) आढळून आली.

भारतात पूर्वी पंचायती होत्या, याचे अनेक पुरावे आहेत. पण यात महिलांचाही सहभाग होता - याचा कोणताही पुरावा नाही. तत्कालीन पंचायतीच्या सदस्यांसाठी, महिलांसाठी जी पात्रता विहित करण्यात आली होती, ती त्यांच्या कक्षेत येत नव्हती. तीच व्यक्ती पंचायतीमध्ये निवडून येऊ शकते ज्याच्याकडे करपात्र जमीन आहे, स्वतःचे घर आहे, संस्कृत जाणत आहे आणि बोलण्यास आणि आपले ज्ञान सांगण्यास पुरेसे परिपक्व आहे. त्याला व्यवसाय कसा करायचा हे माहित आहे आणि तो प्रामाणिकपणे पैसे कमावतो. या पात्रतेच्या आधारे महिला निवडणुकीसाठी पात्र होऊ शकल्या नाहीत. नंतरच्या वैदिक काळानंतर, त्यांच्याकडे ना जमीन होती, ना त्यांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार होता, ना त्यांना आर्थिक कार्यात गुंतण्याचा अधिकार होता.

जॉन मथाई यांनी त्यांच्या 'टिहलेज गव्हनमेंट इन ब्रिटिश इंडिया' या पुस्तकात सांगितले आहे की, विविध गाव समित्यांच्या स्थापनेत महिलांना सदस्य बनण्यास मनाई करण्यात आली नाही. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनीही त्यांच्या 'स्वोर्ज ऑफ इंडिया' या पुस्तकात लिहिले आहे की, गाव समित्या एका वर्षासाठी स्थापन केल्या गेल्या आणि महिलाही अशा समित्यांच्या सदस्या असू शकतात. स्त्रियाही गाव समित्यांच्या सदस्य होऊ शकतात हे या संदर्भावरून कळते, परंतु प्रत्यक्षात तशी तरतूद प्रत्यक्षात नव्हती. स्त्रियांची जीवनशैली अशा प्रकारे नियंत्रित केली गेली की तिला डेक्क असूनही ती कोणत्याही समितीची सदस्य होऊ शकत नाही. या समित्यांना अनेक सार्वजनिक सामाजिक जबाबदाऱ्या पार पाडण्या लागल्या, त्यामुळे महिलांना त्यांच्याशी जोडता येत नव्हते.

मध्ययुगीन स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचे नेतृत्व:

राजपूत काळात ग्रामपंचायतीचे महत्त्व कमी झाले कारण या संस्थांवर सरंजामदारांची मक्तेदारी होती. सरंजामशाहीने पंचायत राज संस्था संपुष्टात आणल्या आणि एक केंद्रीय व्यवस्था स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला ज्यामध्ये स्त्रियांना स्थान नव्हते. मध्ययुगीन भारतातील दोन प्रमुख कालखंडात स्थानिक स्वराज्य संस्थांना विशेष महत्त्व होते - 'सुलतान काळ' (१२००-१५२६) आणि मुघल कालखंड (१५२७-१७०७). दिल्ली सल्तनतीच्या काळात राज्याच्या सर्वात लहान युनिट ग्रामशला व्यवस्थापनाच्या बाबतीत पुरेशी स्वायत्तता होती. गावाचा कारभार नंबरदार, पटवारी आणि चौकीदार करत असत. मुघल भारतातही, ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्था त्यांच्या प्राचीन स्वरूपात कार्यरत राहिली. या काळातही राज्यकारभाराचे सर्वात छोटे एकक म्हणजे 'ग्राम', ज्याचा कारभार गावपातळीवर मुकादम, पटवारी आणि चौधरी या तीन महत्त्वाच्या अधिकार्यांनी सांभाळला. राज्यकारभारात पंचायतीचे महत्त्व मान्य होते, पण मुघलांच्या राजवटीत वैदिक काळापेक्षा स्त्रियांचा दर्जा अधिक मागासलेला होता आणि त्यांची भूमिका आणखीनच कमी झाली होती. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक उपक्रमात भाग घेण्यापेवजी त्यांना चुंगीत (बुरखा पद्धती) बंद करून घराच्या चार भिंतीत बंदिस्त केले.

ब्रिटिश स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिला नेतृत्व:

१८ व्या शतकात मुघल कालखंडाच्या अस्तानंतर, ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांची लोकप्रियता हळूहळू कमी होऊ लागली. कंपनीची प्रशासकीय धोरणे आणि सत्ताधार्यांचा पंचायतीचा विरोध ही त्याची प्रमुख कारणे होती. परंतु असे असूनही ईस्ट इंडिया कंपनीचा या संस्थांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन व्यावहारिक होता. इंग्रजांच्या काळात पंचायतीची सत्ता गेली, कारण ब्रिटीश सरकारने सर्व सत्तेचा ताबा घेतला. भारतीय जनतेचे अधिकाधिक शोषण व्हावे म्हणून ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी ग्रामीण स्वराज्याच्या जागी नोकरशाहीला प्रोत्साहन दिले. या वेळी तोपर्यंत ग्रामीण स्वावलंबनाची व्यवस्था नष्ट होऊ लागली. पण सरकारमध्ये सहभागी नसूनही या संस्थांचे महत्त्व सामाजिक वातावरणात, खेड्यापाड्यात राहिले. ब्रिटीश राजवटीत व्यापक प्रथा आणि दंड न्यायालयांच्या स्थापनेमुळे ग्रामपंचायती शून्य होऊ लागल्या.

बदलत्या काळानुसार, उदारमतवादी आणि दूरगामी दृष्टी असलेल्या लॉर्ड रिपनसारख्या काही ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये सुधारणा करून, ती यशस्वी आणि मजबूत करण्यासाठी प्रयत्न केले आणि १८८२ मध्ये 'उत्तर' पश्चिम कायदा संमत झाला. या कायद्यात ग्रामीण भागात जिल्हा मंडळांची स्थापना आणि गावपातळीवर पंचायतीची व्यवस्था करण्याची तरतूद करण्यात आली होती, परंतु ही व्यवस्था फार काळ कार्यरत राहू शकली नाही, कारण सर्वसामान्य जनता

सरकारपासून पूर्णपणे दुरावलेली होती. लॉर्ड रिपनचा असा विश्वास होता की स्थानिक स्वराज्य संस्था स्थापन केल्या पाहिजेत आणि भारतातील खेड्यापासून जिल्हांपर्यंत बळकट करण्यासाठी आणि एकत्र काम करण्यासाठी निवडून आलेले सदस्य असले पाहिजेत. परंतु लॉर्ड रिपनचा प्रयत्न अयशस्वी झाला, कारण त्याला ब्रिटिश सरकारने पूर्ण सहकार्य केले नाही.

CIH हॉल्स हाऊसच्या अध्यक्षतेखाली १९०७ मध्ये स्थापन झालेल्या रॉयल विकेंद्रीकरण आयोगाने, स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निम्न-स्तरीय निवडणुका आयोजित करण्याची आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे एकक म्हणून गावाला मान्यता देण्याची थेट शिफारस केली. सरकार १९१९ चा भारत सरकार कायदा लागू झाल्यानंतर स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे नवीन पर्व सुरु झाले आणि स्थानिक सरकार हा हस्तांतरित विषय बनला. आणि सर्व प्रांतांना त्यांच्या गरजेनुसार स्वायत्त स्थानिक संस्था विकसित करण्याची परवानगी मिळाली. त्याच वेळी ब्रिटिश सरकारने संयुक्त प्रांत ग्रामपंचायत कायदा १९२० पारित केला. या कायद्यांतर्गत जिल्हाधिकार्यांना पंचायत स्थापन करण्याचे अधिकार देण्यात आले आहेत.

भारत सरकार कायदा-१९३७ अंतर्गत, १९३७ पर्यंत स्थापन झालेल्या लोकप्रिय मंत्रिमंडळांनी स्थानिक संस्थांना लोकांमध्ये लोकप्रिय करण्यासाठी अनेक कायदे केले. त्यामुळे या संस्थांनी विकास आणि लोकप्रियतेच्या शिखरावर पोहोचले. पण १९३९ मध्ये दुसऱ्या महायुद्धात त्यांनी राजीनामा दिल्याचा थेट परिणाम स्थानिक स्वराज्य व्यवस्थेवर झाला. इंग्रज अधिकार्यांनी या व्यवस्थेकडे लक्षा न दिल्याने पुन्हा एका व्यक्तीची राजवट प्रस्थापित झाली. म्हणूनच १९३९ ते १९४६ हा काळ स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या इतिहासातील 'काळा काळ' मानला जातो. ब्रिटिश काळात पंचायतीच्या विकासासाठी अनेक पावले उचलली गेली, परंतु या संस्थांमध्ये महिलांचा सहभाग सुनिश्चित करण्यासाठी कोणतीही ठोस कार्यवाही झाली नाही.

पंचायती आणि त्यामधील महिलांच्या नेतृत्वाचे वर्णन करताना संविधान सभेचा उल्लेख करणे अत्यंत आवश्यक आहे. सुरुवातीला पंचायतींना घटनेत स्थान दिले जात नव्हते, परंतु गांधीजींच्या प्रभावामुळे आणि इतरांच्या प्रयत्नांमुळे आणि दबावामुळे शेवटी पंचायतींना राज्यघटनेचा भाग बनवण्यात आले. मात्र या पंचायतींमध्ये महिलांच्या सहभागाबाबत कोणतीही चर्चा झाली नाही. संविधान सभेत, पंचायतीच्या मुद्द्यापासून दूर, विधिमंडळ आणि संसदेत महिलांच्या सहभागाची खात्री करण्याची बाबही तैंगिक भेदभाव आणि समानतेच्या विरुद्ध म्हणून नाकारण्यात आली. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील काही प्रमुख नेत्यांनी केवळ महिलांची स्थिती सुधारण्याची शपथ घेतली नाही तर त्यांची शक्ती ओळखून त्यांना स्वातंत्र्य लढ्यात सामील करण्याचे आवाहनही केले. राजा राम मोहन रॉय, स्वामी दयानंद सरस्वती, विवेकानंद, अॅनी बेझंट, रामकृष्ण परमहंस इत्यादींनी सामाजिक कुप्रथांविरुद्ध जनआंदोलन चालवून स्त्रियांची स्थिती सुधारण्यासाठी स्तुत्य प्रयत्न केले.

स्वतंत्र भारतातील पंचायती राज व्यवस्थेत महिला नेतृत्व :

स्वतंत्र भारतात महिलांच्या विकासाला नवी चालना मिळाली. स्वातंत्र्यानंतरच्या राष्ट्रीय चळवळीतील महिलांचे योगदान ओळखून आणि उदारमतवादी आणि समाजवादी विचारसरणीच्या प्रभावामुळे पं. जवाहरलाल नेहरूंसारख्या नेत्यांनी महिलांची सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय स्थिती सुधारण्याची प्रक्रिया सुरु केली. देशाच्या सामाजिक-आर्थिक विकासाच्या संपूर्ण संकल्पनेच्या मूळ आधारावर बोलताना नेहरूंनी महिलांच्या प्रगतीचा पुरस्कार केला. त्यामुळे भारतीय राज्यघटनेत एकीकडे महिलांना पुरुषांइतकाच प्रौढ मताधिकार दिला जात असताना, दुसरीकडे मूलभूत अधिकारांमध्ये त्यांना पुरुषांच्या बरोबरीने सामाजिक आणि राजकीय दर्जा देण्याची व्यवस्था करण्यात आली. याशिवाय राज्य धोरणाच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्येही महिलांची स्थिती सुधारण्याचे आश्वासन दिले आहे.

घटनेच्या कलम १७ मध्ये स्पष्टपणे नमूद केले आहे की लिंगाच्या आधारावर महिलांशी कोणत्याही प्रकारे भेदभाव केला जाऊ शकत नाही. कलम १७(३) देखील स्पष्टपणे महिला आणि मुलांसाठी विशेष तरतूद करण्यास परवानगी देते. अनुच्छेद १६(१) राज्यांतर्गत कोणत्याही कार्यालयात नोकरी किंवा नियुक्ती संबंधित बाबींमध्ये सर्व नागरिकांना संधीची समानता हमी देते. आणि कलम १६(२) नुसार, केवळ राज्यांतर्गत कोणत्याही कार्यालय किंवा नोकरीच्या संबंधात कोणताही भेदभाव केला जाऊ शकत नाही. धर्म, जात, वंश, लिंग, मूल, जन्मस्थान, निवासस्थान किंवा यापैकी कोणत्याही आधारावर केले जाईल.

राज्याची मार्गदर्शक तत्वे देखील अप्रत्यक्षपणे राज्यघटनेच्या चार भागांमध्ये महिलांशी संबंधित आहेत, ज्यामध्ये महिलांची स्थिती सुधारण्याचे वचन दिले आहे. उदाहरणार्थ, कलम ३९ (अ) पुरुष आणि स्त्रिया दोघांना समान उपजीविकेचा अधिकार आहे. कलम ३९(ड) मध्ये स्त्री आणि पुरुष दोघांना समान कामासाठी समान वेतन देण्याची तरतूद आहे. त्याचप्रमाणे मूलभूत कर्तव्यांमध्ये महिलांसाठी कलम ७१(ई) प्रत्येक नागरिकावर महिलांच्या सन्मानाच्या विरोधात असलेल्या अशा प्रथा सोडून देण्याचे कर्तव्य लादते.

राज्यघटनेच्या या भावनेतून पंचायत राज कायदा संमत केल्यानंतर भारतातील सर्व राज्यांनी आपापल्या भागात पंचायती राज व्यवस्था सुरु केली आहे. ७३व्या घटनादुरुस्ती कायद्याचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे पंचायती राज संस्थांमध्ये सर्व स्तरांवर महिलांसाठी जागा राखीव ठेवण्यात आल्या आहेत. कायद्यात अशी तरतूद आहे की प्रत्येक पंचायतीमध्ये एकूण जागांपैकी किमान एक तृतीयांश जागा (अध्यक्षपदाच्या आरक्षणासह) थेट निवडणुकीद्वारे भरल्या जाव्यात (अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीच्या महिलांसाठी राखीव जागांच्या संख्येसह). सर्वसमावेशक) महिलांसाठी राखीव असेल. अशा जागांचे वाटप पंचायतींमध्ये आवर्तनाचे केले जाईल.

उद्देश:

- भारतातील पंचायती राज व्यवस्थेची रचना, संघटना आणि कार्ये यांचे वैचारिक आणि व्यावहारिक विश्लेषण आणि अभ्यास.
- पंचायत राजच्या माध्यमातून महिला नेतृत्वाच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.
- पंचायत राजच्या माध्यमातून महिला नेतृत्वाच्या राजकीय आणि प्रशासकीय स्थितीचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.
- पंचायत राज व्यवस्थेतील महिला नेतृत्वाच्या विकासावर परिणाम करणाऱ्या सकारात्मक आणि नकारात्मक घटकांचा अभ्यास करणे.

साहित्याचा आढावा:

भानोत, शिवकुमार (२०००), यांनी राजस्थानमधील पंचायत प्रणालीचा अभ्यास केला. राजस्थानमधील पंचायती राज व्यवस्था आपली जबाबदारी पार पाडण्यासाठी सतत प्रयत्न करत असल्याचे तुम्ही स्पष्ट केले आहे. येथे ग्रामपंचायत केवळ कृषी, आरोग्य, शिक्षण, वाहतूक आदी आवश्यक कामे पूर्ण करत नाही, सोबतच विविध पर्यायी कामेही करत आहे. स्वातंत्र्यानंतर पंचायत राज हा ग्रामीण जीवनाचा अविभाज्य भाग मानला जाऊ लागला. या कारणास्तव, त्याचे कार्यक्षेत्र देखील सतत वाढत आहे.

नागर आणि पुनिया (२०००), हिसार (हरियाणा) येथील पंचायती राज संस्थांमधील ग्रामीण महिलांच्या सहभागाचा अभ्यास केला. या अभ्यासात २१ ग्रॅम घेतले आहेत. पंचायतीच्या कामांमध्ये गावांमध्ये पाणीपुरवठा करण्याला प्रथम प्राधान्य देण्यात आल्याचे अभ्यासातून समोर आलेल्या वस्तुस्थितीवरून स्पष्ट झाले आहे. निवडून आलेल्या सर्व महिला या कामात प्रयत्नशील आहेत. गावात मंदिर, धर्मशाळा, रुग्णालये, शाळा बांधण्यासाठी निवडून आलेल्या महिलांच्या कामांना दुसरे प्राधान्य देण्यात आले आहे. या महिलांनी रस्ते दुरुस्ती, पंचायत इमारती बांधणे आदी कामांना तिसरे प्राधान्य दिले आहे. पंचायतीमध्ये निवडून आलेल्या महिलांकडून संपूर्ण ग्रामीण समाजाच्या उन्नतीसाठी कल्याणकारी कामे होत असल्याचे अभ्यासातून मिळालेल्या वस्तुस्थितीच्या विश्लेषणातून स्पष्ट होते.

चौहान आणि राणी (२०००) यांनी 'राजकारणातील महिला आरक्षणाचे औचित्य' या संदर्भात अभ्यास केला आहे. महिलांना विधानसभा, लोकसभा आणि इतर राजकीय संस्थांमध्ये ३३ टक्के आरक्षण देणे योग्य आहे का? असे अभ्यासातील निष्कर्षावरून स्पष्ट झाले आहे की राजकारणात महिलांना आरक्षण दिल्याने खरा फायदा कमी झाला, असे बहुतांश महिलांना वाटते. त्यामुळे समाजात अनेक घातक प्रवृत्ती निर्माण झाल्या आहेत. त्याचा अप्रत्यक्ष फायदा विशेषतः पुरुष वर्गाला झाला आहे. सध्याच्या निवडणुकीच्या परिस्थितीत, महिलांना निवडणुकीच्या गोंधळात सामील होण्यासाठी पैशाची आणि बंदुकीचीही गरज असते, जी सामान्यतः महिलांकडे नसते. सध्या ग्रामीण राजकारणात गुन्हेगारीकरण वाढत असून, त्यामुळे महिलांनाही काही प्रमाणात फटका बसला आहे. पंचायतीमध्ये महिलांना आरक्षण दिल्याने त्यांची सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय गतिशीलता वाढली आहे. पंचायत राज व्यवस्था सशक्त आणि सशक्त बनवायची असेल तर राजकीय पक्षांनी पक्ष संघटनांमध्ये महिलांना पूर्ण निष्ठा देणे पुरेसे प्रतिनिधित्व देणे, त्यांना निवडणुकीत पुरेसे प्रतिनिधित्व देणे, तसेच स्वच्छ आणि सुशिक्षित प्रतिमा असलेल्या महिलांचे सक्षमीकरण करणे आवश्यक आहे. निवडणूक लढवणे आणि संघटनेत सहभागी होणे. विशेष कामाच्या संधी उपलब्ध करून देणे.

यादव, सुभद्रा (२००२) यांनी हरियाणाच्या पंचायती राज संस्थांमधील महिलांच्या सहभागाचे विश्लेषण केले. या अभ्यासातून मिळालेल्या तथ्यांवरून हे स्पष्ट झाले आहे की, या अभ्यासात सहभागी असलेल्या बहुतांश महिला (८९ टक्के) निरक्षर असूनही पंचायतीची विविध कामे जसे की पिण्याचे शुद्ध पाणी, रस्ते, मंदिरे, शाळा, रुग्णालये इत्यादींचे बांधकाम करतात. यासोबतच गावकर्यांना स्वस्त आणि जलद न्याय मिळवून देण्याच्या क्षेत्रातही त्या मोठ्या उत्साहाने काम करतात.

राठोड, मधू (२००२), पंचायती राज आणि महिला विकास, यांनी महिलांवरील त्यांच्या अभ्यासातून, भारतातील पंचायती राजची स्थिती आणि दिशा आणि महिलांची सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय, आरोग्य, कार्यदेशीर स्थिती याविषयी केलेल्या अभ्यासातून पुढील निष्कर्ष. राजकीय हक्क, मजबूत अर्थव्यवस्था, महिला सक्षमीकरणाच्या विविध योजनांमुळे महिलांमध्ये जागृती येत आहे, जागृती येत आहे आणि तो दिवस दूर नाही जेव्हा त्या सद्य परिस्थितीच्या वरती जाऊन घर, कुटुंबात महत्त्वाची भूमिका बजावतील, समाज आणि राष्ट्रीय कार्य पूर्ण करेल.

जैन, उर्मिला (२००२) यांनी राजस्थानच्या पंचायती राज संस्थांचा अभ्यास केला आहे. यामध्ये त्यांनी निवडून आलेल्या महिला प्रमुख, जिल्हा परिषद सदस्य, पंचायत समिती सदस्य, सरपंच आदींवर त्यांचा अभ्यास केंद्रित केला आहे. या अभ्यासातून हे स्पष्ट झाले आहे की या अभ्यासात सहभागी झालेल्या प्रतिसादकर्त्यांमध्ये राजकीय जागरूकता आणि सहभाग जास्त आहे. राजकीय संबंधांचा फायदा घेऊन ते प्रादेशिक विकासाकडे विशेष लक्ष देतात. योजना व कार्यक्रम योग्य पद्धतीने राबविण्याचा आमचा प्रयत्न आहे, जेणेकरून परिसराचा विकास शक्य होईल. ग्रामीण नेतृत्वात नवीन प्रतिमान विकसित होत आहेत, परिणामी महिला, मागासलेल्या आणि अनुसूचित जातीच्या व्यक्तींना नेतृत्व करण्याच्या अधिक संधी मिळत आहेत.

सिन्हा, अनिल किशोर (२००४), पंचायती राज आणि महिला सक्षमीकरण या पुस्तकात लेखकाने महिलांच्या सहभागाचे, विशेषतः लोकशाहीच्या तिसऱ्या सरकारमध्ये स्पष्टीकरण देण्याचा प्रयत्न केला आहे. यामध्ये महिला आरक्षणाबाबतची घटनात्मक तरतूद आणि या वर्गाची वाढती नेतृत्व क्षमता स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. वरील अभ्यासात लेखिकेने स्त्रियांच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, आरोग्य आणि कार्यदेशीर स्थितीच्या उन्नतीमध्ये पंचायती राजच्या भूमिकेचे विश्लेषणात्मक वर्णन केले आहे.

पंचायत राज व्यवस्थेतील महिला नेतृत्वाची सवस्थिती:

भारतीय महिलांचा अधिकृत दर्जा उंचावण्यासाठी, त्यांचे राहणीमान आदर्श करण्यासाठी, त्यांची जागरूकता आणि साक्षरता इत्यादी वाढवण्यासाठी, त्यांना कलम २४३ डी(१) नुसार, सरकारची सर्वात लहान एकक असलेल्या पंचायती राजमध्ये सहभाग देण्यात आला. राज्यघटना प्रत्येक पंचायतीमध्ये प्रत्यक्ष निवडणुकीद्वारे भरल्या जाणाऱ्या एकूण जागांपैकी किमान एक तृतीयांश जागा (SC आणि ST महिलांसह) महिलांसाठी राखीव असतील.

तक्का १.१ देशातील पंचायती राज संस्थांमधील महिलांची सवस्थिती

पंचायत संस्था	ग्राम पंचायत	मध्यवर्ती पंचायत		जिला पंचायत		
१	२	३	४	५	६	७
राज्य/प्रतिनिधि	एकूण	महिला	एकूण	महिला	एकूण	महिला
अंदमान आणि निकोबार बेटे						
आंध्र प्रदेश	२०८२९१	६८७३६	१४६१७	४९१९	१०९९	३६४
अरुणाचल प्रदेश	६४८७	२७६१	१६३९	७७७	१३६	४७
आसाम	२२८३८	८९७७	२१४८	७९१	३९०	१३७
बिहार	११७३९७	६४१७२	११७३७	७६७१	११७७	७७७
छत्तीसगड	१७७२७०	७३०४७	२९७७	१००७	३२१	७७७
गोवा	१७०९	७१४	०	-	७०	२०
गुजरात	१०९२०९	३६४००	४१६१	१३९४	८१७	२७४
हरियाणा	६६७८८	२४४०६	२८३३	९६२	३८४	१३७
हिमाचल प्रदेश	२२६७४	८८६४	१६७६	७९६	२७१	९२
जम्मू आणि काश्मीर	--	--	--	--	--	--
झारखंड	००	००	००	००	००	००
कर्नाटका	९१४०२	३९३१८	३६८३	१७१९	१००७	३७३
केरला	१६१३९	४९०४	२००४	६०९	३३९	११९
मध्यप्रदेश	३८८८२९	१३३७०८	६८७१	२३७८	८३६	३१०
महाराष्ट्र	२२३८७७	७४६२०	३९२२	१३०७	१९६१	६७४
मणिपूर	१६७७	७३०	०	०	६१	२८
ओडिशा	८७३६७	३११२१	६२३३	२२०८	८७४	३०१
पंजाब	८८१३२	३०८७७	२६२२	८६६	२०९	६८
राजस्थान	११३७१०	४००४३	७२७७	२०१४	१००८	३७७
सिक्कीम	८९१	३७६	०	०	९७	३८
तामिळनाडू	१०९३०८	३६८२४	६७२४	२३१३	६७६	२२७
त्रिपुरा	७३७२	१८७२	२९९	१०६	६२	२८
उत्तर प्रदेश	७०३२९४	२७३२२९	६७६६९	२४६७४	२६९८	११२२
उत्तराखंड	७३९८८	२०३९९	३१७२	१०७९	३६०	११९
पश्चिम बंगाल	४९७४७	१८१७०	८७६३	२९७३	७२०	२४८
केंद्रशासित प्रदेश						
अंदमान निकोबार	७७९	२६१	६७	२७	३०	१०
चंडीगड	१६२	७३	१७	६	१०	३
दादर नागरा हवेली	११४	४७	०	०	११	४
दमन दृ दिव	७७	३०	०	०	२०	७
लक्षद्वीप	८७	३२	०	०	२७	९
पुद्दुचेरी	९१३	३३०	१८०	४०	०	०
एकूण	१६३०३२८	७४८७९१	७२१७६	२३७९६	१०९२७	३६०७

स्रोत: पंचायत राज मंत्रालय

वरील तक्त्या क्रमांक १.१ वरून हे स्पष्ट होते की, सध्या देशातील विविध राज्यांतील पंचायती राज संस्थांमध्ये निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींची संख्या ग्रामपंचायत स्तरावर ७४८७९१ (३३.६६ टक्के), २३७९६ (३२.७० टक्के) आहे. मध्यवर्ती (क्षेत्र

पंचायत) स्तर आणि जिल्हा पंचायत स्तरावर ३६०७ (३२.९३ टक्के). पंचायती राज व्यवस्थेत निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींची संख्या केवळ आरक्षणाच्या मर्यादेपर्यंत म्हणजेच एक तृतीयांश इतकीच मर्यादित आहे, जी वास्तविकता दाखवण्यासाठी पुरेशी आहे, असा निष्कर्ष येथे काढणे सोपे आहे.

पंचायतीमध्ये महिलांसाठी राखीव जागा ठेवण्यासाठी १९३३ मध्ये केलेल्या ७३व्या घटनादुरुस्तीने स्थानिक पातळीवरील निर्णय प्रक्रियेत महिलांच्या सक्रिय सहभागाचा पाया घातला. पंचायती राज संस्थांमध्ये महिलांना ३३ टक्के आरक्षण देऊन लोकप्रतिनिधीच्या भूमिकेत महिलांनी ऐतिहासिक कामगिरी केली आहे. घटनादुरुस्तीनंतर पंचायत राजमध्ये पहिल्यांदाच एकाच वेळी १० लाखांहून अधिक महिला प्रतिनिधींची निवड करण्यात आली. या घटनादुरुस्तीनंतर ज्यांच्याकडे निवडणूक लढवून लोकप्रतिनिधी होण्याची क्षमता होती, मात्र सामाजिक व कौटुंबिक परिस्थितीमुळे त्यांना ही संधी मिळत नाही.

भारत सरकारच्या ग्रामीण विकास मंत्रालयाच्या आकडेवारीनुसार पंचायत स्तरावर महिलांच्या आरक्षणानंतर त्यांचा सहभाग सातत्याने वाढत आहे. त्रिस्तरीय पंचायती राजमध्ये महिला राखीव जागांवर निवडून येत आहेत. अशा अनेक महिला आहेत ज्या सर्वसाधारण जागांवरही निवडणूक जिंकून आपण कोणाच्याही मागे नसल्याचे सिद्ध करत आहेत. काही काळापूर्वी एका स्वयंसेवी संस्थेने जाहीर केलेल्या आकडेवारीनुसार, पहिल्यांदाच आरक्षणाखाली सरपंच, वॉर्डपंचपादाची निवडणूक लढविणाऱ्या महिलांनी निवडणूक जिंकल्यानंतर विकासकामांच्या माध्यमातून गावकऱ्यांची मने इतकी जिंकली की, सुमारे पाच जण देशभरात सर्वसाधारण जागा असतानाही हजारांहून अधिक महिला पुन्हा निवडून आल्या. आज एक यशस्वी लोकप्रतिनिधी म्हणून त्या ग्रामस्थांच्या प्रत्येक समस्या सोडवत आहेत. सध्या देशभरात १० लाखांहून अधिक महिला सरपंच म्हणून आपली भूमिका बजावत आहेत. याशिवाय पंचायत समितीमध्ये सुमारे ७० हजार महिला, तर जिल्हा परिषदेत सुमारे सहा हजार महिलांचा सहभाग आहे. तसे पाहिले तर आज देशातील पंचायत स्तरावर महिला प्रतिनिधींचा सहभाग सातत्याने वाढत आहे. सध्या पंचायतीमध्ये निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींची संख्या सुमारे २८.१८ लाख आहे, जी एकूण निवडून आलेल्या प्रतिनिधींच्या ३६.८७ टक्के आहे.

निष्कर्ष:

भारतातील तळागाळातील राजकारणात महिलांच्या प्रतिनिधित्वासाठी पंचायती राज व्यवस्थेतील महिलांचे आरक्षण महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते हे सर्व मान्य आहे. सेंटर फॉर वुमेन्स डेव्हलपमेंट स्टडीज (१९९३) असे सूचित करते की जर महिला प्रतिनिधींना आरक्षण दिले गेले नाही, तर त्या पंचायती राजमध्ये पदे मिळवण्यासाठी कधीही येणार नाहीत. ग्रामीण भारतातील महिलांना राजकीय व्यासपीठावर आणण्यात ते भारत सरकार यशस्वी झाले आहे. आर्थिक विकास आणि सामाजिक न्यायासाठी महिलांनी निर्णय घेण्यावर प्रभाव टाकणे, योजना तयार करणे आणि त्यांची अंमलबजावणी करणे हे देखील सर्वात महत्त्वाचे आहे. परंतु काही क्षेत्रातून गोळा केलेल्या माहितीवरून असे दिसून आले आहे की निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग नाही. योग्य शिक्षणाचा अभाव हे एक कारण असू शकते. काही क्षेत्रातील बहुतेक स्त्रिया तथाकथित निम्न दर्जाच्या सामाजिक स्तरातील असू शकतात. त्यांच्यातील साक्षरतेचे प्रमाण कमी असा शकते. शिक्षण हे सर्व वास्तविक जीवनातील अनुभवांची भरपाई करू शकत नाही किंवा प्राप्तकर्त्यांना जादुईपणे मूर्खपणाचे नैतिक होकायंत्र सादर करत नाही परंतु ते एखाद्याच्या समोर उभे राहण्याचे नैतिक धैर्य प्रदान करते तसेच चुकीचे आणि बरोबर यांच्यातील फरक शोधण्यास मदत करते.

संदर्भ:

1. आसोपा, जयनारायण, कल्चरल हेरिटेज जयपुर, राजस्थान हिस्ट्री काँग्रेस, जयपुर, १९७९
2. Bhargava, B. S. and M. Bhaskar 1992. Women in Grassroots Democracy A Study of Kerala, University of Kerala. New Delhi: ICSSR.
3. Bhora, O. P. 1997. "Women in Decentralised Democracy", Journal of Rural Development, 16 (4): 637-683.
4. Centre for Women's Development Studies, 1999. From Oppression to Assertion: A Study of Panchayats and Women in M.P., Rajasthan and U.P.". New Delhi: CWDS.
5. Srinivas, M. N. 1959. "Dominant Caste in Rampura", American Anthropology, 61 (1): 1-16.
6. Manikymba, P. 1989. Women in Panchayat Structure. New Delhi: Gian Publishing